

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.102>
УДК 811.161.2'35

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

ПРАВОПИС СЛІВ РАЗОМ, ІЗ ДЕФІСОМ, ОКРЕМО В ЗАГАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISУ» 2019 року

У статті проаналізовано зміст розділу «Правопис слів разом, із дефісом, окремо» з погляду його місця в загальній структурі чинної редакції «Українського правопису» 2019 року. Простежено його еволюцію від невеличкого розділу, присвяченого правопису складних слів і окремих зауважень в інших розділах в УП-28, до цілісного зібрання відповідних правил в аналізованому тексті. Визначено деякі зміни у правилах написання слів разом, із дефісом або окремо з кінця XIX до початку XXI століття. Запропоновано уточнити окремі терміни, уживані в тексті, та вдосконалити структуру розділу, узгодивши його зміст з іншими розділами й усунувши повтори.

Ключові слова: український правопис; написання слів разом, із дефісом, окремо; складне слово, похідне слово.

Відомо, що людство взагалі не одразу додумалося до того, щоб виокремлювати слова в писемному тексті, тому для неспідготовленої людини читання старих рукописів нагадує розгадування кросвордів: навіть якщо вивчити всі літери, доводиться самотійно членувати текст на окремі слова. Для сучасного носія мови написання слів окремо — ознака певної самотійності лексеми, написання разом — більшої залежності компонентів, написання з дефісом наша свідомість сприймає як проміжний варіант. Саме на цьому наголошували С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, формулюючи правописні правила в «Руській граматиці» 1893 року:

Цитування: Соколова С.О. (2023). Правопис слів разом, із дефісом, окремо в загальній структурі «Українського правопису» 2019 року. *Українська мова*, 3(87), 102—115. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.102>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

«Разом пишуться ті слова, що зрослися до купи і стали звичайним виразом, отже: *адже, ..., взагалі, вдовж, ..., хтобудь, хтонебудь, ..., щобудь, щонебудь, ...*». І далі: «Пишемо разом, але відділюємо розділкою (-) більші або менше звичайні слова зложені, як *Австро-Угорщина, церковно-слов'янський, кінець-кінцем, яко-тако, всего-навсего, раз-враз...*, і слова так слабо сполучені, що ще кожна частина для себе відмінюєся, н. пр. *хліб-сіль* і т. д.»¹ (Німчук, Пуряєва, 2004, с. 117—118). Цікаво, що спеціального правила щодо написання слів окремо подано не було.

Той самий принцип покладено в основу підходу до цього питання і в «Правописних правилах, прийнятих Науковим Товариством імені Шевченка у Львові (1922)». Пор.: «Два або більше слів лучимо на письмі разом тільки тоді, коли вони так тісно зрослися вже зі собою, що творять у нашій свідомості одну логічну цілість. — А що не всі однаково відчуваємо ступінь відрубності складових частин різних того рода слів, тому дуже трудно уняти всі випадки в точні правила, чи писати такі слова разом, чи окремо» (там само, с. 333).

Попри те, що загальний підхід до правил написання слів разом, окремо чи з дефісом — за ступенем змістової єдності частин — не змінювався, конкретні правила пропонували різні. Зокрема, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. активно обговорювали написання дієслівної частки *ся* окремо від дієслова чи разом з ним, і це при тому, що її скорочений варіант *сь* завжди писали разом. Аргументи в цій дискусії детально проаналізував Б.Д. Грінченко у праці «Три питання нашого правопису», який зауважив, що на користь написання окремо нерідко наводили такі основні аргументи: 1) так пише більшість слов'янських народів, крім українців і росіян, 2) її можна пересувати в межах речення і вживати перед дієсловом, 3) скорочення *ся* до форми *сь* є місцево обмеженим. На противагу цьому Б.Д. Грінченко, посилаючись, зокрема, й на думку А.Ю. Кримського, зауважував, що 1) в українській мові закінчення дієслова у третій особі однини утворює зі зворотною часткою фонетичну єдність і вимовляється як *ця* (або *цця*), а роздільне написання спонукає до окремої вимови, що порушує фонетичні закони української мови (у російській відбувається аналогічний процес, але без пом'якшення звука *ц*), 2) різне написання *ся* і *сь* є нелогічним і тому методично помилковим, 3) скорочення *ся* в *сь* притаманне українським говорам різної локалізації, тому його слід уважати загальноукраїнською рисою (там само, с. 177—179).

Зараз це питання вже не дискутують, але є інші спірні питання, оскільки є певна правописна традиція, з одного боку, і постійний розвиток, змінність мови — з іншого. Уважаю, що проблема регламентації написання слів разом, окремо або з дефісом — одна з дуже важливих і обговоренню цього розділу правопису варто приділити увагу з огляду на те, наскільки науково обґрунтовано і чітко в ньому регламентовано розв'язання тих чи тих правописних проблем. Звісно, порівняльний

¹ У цитуваннях зберігаємо правопис оригіналів.

аналіз текстів попереднього (УП-1993) і нового (УП-2019) правописів не є основним завданням, але й без нього важко обійтися для того, щоб або схвалити наявні положення, або, якщо треба, запропонувати зміни. Принаймні, без цього інколи складно також пояснити деякі непослідовності тексту «Українського правопису» 2019 року, зокрема й аналізованого розділу.

По-перше, це сама структура розділу, який названо «Правопис слів разом, із дефісом, окремо» і який трансформований з розділу «Українського правопису» 1993 року (УП-1993) під назвою «Правопис складних слів». Аналогічний параграф із назвою «Правопис складених слів» був ще у правописах 1928 р.² і 1933 р., де переважно регламентовано вживання сполучних голосних **о** та **е** у словах, першою частиною яких є прикметник, іменник або числівник (УП-1928, с. 26—27; УП-1933, с. 25—26). Окремо подано відсилання до параграфів про правопис префіксів (*приростків*), де серед інших названі складні прийменники, які треба писати разом (*вкупі*), якщо на початку не *з-(із-)*, і з дефісом (*розділкою*), якщо на початку саме *з-(із-)* (УП-1928, с. 21). Основні правила вживання дефіса (*розділки*) зосереджені в розділі, присвяченому пунктуації. Саме тут сформульовано правила написання з дефісом складних (*складених*) слів різних частин мови, префіксів (*приростків*) і часток із різними частинами мови, а також українських закінчень до неукраїнських слів (УП-1928, с. 85—86; УП-1933, с. 77—79). В «Українському правописі» 1933 року виклад матеріалу дещо деталізований, зокрема додано відомості про правопис скорочених назв — абrevіатур, але лише про вживання в них великих і малих літер (УП-1933, с. 26). У параграфі про дефіс (*риску*) з'явилася інформація про прикладку (там само, с. 77). Саме в цьому параграфі подано правила написання часток, похідних (тут: *складених*) прийменників, прислівників і сполучників, складних (тут: *складених*) прикметників тощо, оформлені як примітки до основного правила, імовірно, тому що вони не вкладаються в проголошену назву параграфа («Риска»), і саме їх запропоновано писати окремо або разом. Порівняно з попереднім в «Українському правописі» 1933 року змінено норму щодо складних прийменників, що починаються з префікса *з-* — їх «підігнано» під основне правило і запропоновано писати разом (там само, с. 77).

У правописах 1928 р. і 1933 р. у відповідному розділі як складні подано лише слова зі сполучними голосними **о** та **е**, щодо слів з першою частиною — числівником — зауважено, що в них сполучним може бути **о** (від *один, два*) або **и**, якщо числівник закінчується на **и** в називному або родовому відмінку (*три, чотири, п'яти* і под.) (УП-1928, с. 27; УП-1933, с. 26), щоправда, «Український правопис» 1928 року допускав як додаткову і форми *двоє, троє* (*двоєдушний, троєручця*), чого не було вже в «Українському правописі» 1933 року. В «Українському правописі» 1946 ро-

² Затверджено 1928 р., послуговуємося друкованим текстом 1929 р.

ку³ є окремий пункт, присвячений складним словам без сполучних голосних, як тим, де перша частина (питома чи запозичена) закінчується голосним (*радіокомітет, кількаразовий*), так і тим, що закінчуються приголосним (*виконком, медінститут*) (УП-1946, с. 30). В обох підпунктах серед інших подано складні слова, у яких перша частина мотивована числівником (на зразок *двоногий, трьохосьовий*).

Лише в «Українському правописі» 1946 року після розділу «Правопис складних слів» (тут уже розмежовано терміни *складний* і *складений*) (там само, с. 29—30) уміщено окремий розділ «Написання слів разом і через дефіс» (там само, с. 30—41) і додатково подано розділи про правопис часток *не* і *ні* (там само, с. 42—45). Особливістю «Українського правопису» 1946 року є те, що в ньому додано багато прикладів складних слів із запозиченими частинами (переважно гібридів), але їх не виокремлено у спеціальні правила, а подано серед слів із питомими складниками. Серед іншомовних виділено лише префікси **віще-**, **екс-**, **обер-**, **унтер-** у складі назв людей за фахом, посадою, званням (там само, с. 40).

У наступних виданнях правила написання слів разом, окремо і з дефісом зібрано в одному розділі, об'єднаному назвою — «Правопис складних слів». Зміну назви на «Правопис слів разом, із дефісом, окремо» і часткову трансформацію матеріалу в «Українському правописі» 2019 року (УП-2019) слід схвалити, тому що в ньому регламентовано написання не лише складних слів, а й таких, що мають у своєму складі префікс, а також сполучень слів. Складним для засвоєння є написання неповнозначних частин мови — прийменників, сполучників, часток, до яких не завжди доречно застосовувати термін *складне слово*.

І як би ми ці одиниці не називали — неповнозначними (службовими) частинами мови (Сучасна..., 1969, с. 26, автор розділу — І.І. Ковалик) чи службовими (нечастиномовними) словами-морфемами (Вихованець, Городенська, 2004, с. 19, 328—329; Граматика..., 2017, с. 38, 594), чи аналітичними синтаксичними морфемами (Вихованець, 1988, с. 23) — вони рідко складаються з двох і більше коренів (хоч таке трапляється серед вторинних прийменників, наприклад, *праворуч, ліворуч, обабіч, обіруч*), натомість багато з них є похідними, і саме тому постає проблема їх написання разом, окремо чи з дефісом. До вживання терміна *складний* щодо службових частин мови ми ще повернемося, коли обговорюватимемо правила їх правопису. Крім того, у розділі йдеться також про прикладки, які структурно подібні до компонента складного слова, але мають синтаксичну функцію означення. Для пересічного користувача правопису не так важлива наша наукова кваліфікація певного явища (яка, втім, має бути послідовною), як зрозумілість, логічність правила і можливість легко відшукати потрібну інформацію. З іншого

³ Третю редакцію «Українського правопису» затвердив 5 травня 1945 р. народний комісар освіти УРСР академік П. Тичина (Німчук, Пуряєва, 2004, с. 515), цього ж року його було надруковано. Набув чинності на всій території України з 1 грудня 1946 р.

боку, варто уникати повторення тієї самої інформації в різних розділах, а для зручності пошуку потрібні відсилання.

Можна визнати, що в «Українському правописі» 2019 року цю особливість об'єкта опису враховано послідовніше, ніж у попередньому — у розділі йдеться про особливості написання повнозначних складних слів, похідних неповнозначних частин мови і прикладок. Але попри відмову від колишньої назви розділ запозичив із правопису 1993 року преамбулу «Загальні правила правопису складних слів», у якій зазначено: «Складні слова можна утворювати з двох і більше основ (слів) за допомогою сполучних голосних і без них» (УП-2019, с. 46). Далі спочатку йдеться про особливості творення складних слів за участі сполучних голосних або без них, а вже потім про їх написання разом чи з дефісом: пункт «Правопис слів разом і з дефісом» (там само, с. 48—51). Така структура є логічнішою, але точніше зміст цього параграфа відображає назва «Загальні правила творення та правопису складних слів». Цікаво, що такий параграф із назвою «Як писати складні слова (розділка)» був ще в підручнику (сам автор називав його порадиником) О.Н. Синявського, де, зокрема, зазначено: «Складні слова звичайно пишуться разом, і тільки зрідка через розділку сполучаються їх частини. Це буває тоді, коли двоє слів не зливаються в одно цілком, не мають одного наголосу, хоч і тісніше, суцільніше вимовляються, як звичайні самостійні двоє слів, і мають кожне свій наголос... Звичайно, виразної межі поміж такими складними словами, що пишуться разом, і такими, що пишуться з розділкою, немає, і подекуди правопис таких слів несталий» (Синявський, 1931, с. 180). Такого пояснення немає в жодному з текстів правопису, натомість вважаємо, що воно цілком доречне на відміну від правил творення слів, які мають бути в нормативній граматиці.

У надрукованому тексті правопису 2019 р. порівняно із затвердженим модифіковано початкове речення п. 1 «Коли перша частина складного слова — основа прикметника...» (УП-2019п, с. 32) на «Коли перша частина складного слова — прикметник...» (УП-2019, с. 46), але в п. 2 залишено аналогічне згадування про основи іменника, числівника та займенника. Звісно, в усіх випадках йдеться саме про основи, а не про слова, належні до певних частин мови, тому тут слід виправити помилку.

Не зовсім зрозуміло, чому деякі правила написання разом, окремо⁴ або з дефісом зосереджено саме в цьому параграфі, а решту — розподілено за окремими частинами мови, наприклад, саме тут схарактеризовано правопис складноскорочених слів (*адмінресурс, епідемситуація*), слів з іншомовними частинами (*вебсторінка, мотокрос, екстраклас, наночастинки, ексміністр*), слів, першою частиною яких є кількісний числівник (*сорокарічний, двадцятип'ятиповерховий*), виокремлено кілька правил написання з дефісом слів, належних до різних частин мови, а правопис

⁴ На окремому написанні наголошено лише в примітках, коли ці випадки можна сплутати з тими, де слід застосовувати написання з дефісом.

складних слів зі сполучними голосними і без них подано в параграфах, присвячених окремо іменникам (*солевар, густолісся*), прикметникам (*високоврожайний*), числівникам (*трьохсотий*). Деякі правила при цьому повторюються, наприклад, правило про правопис складних слів із першими часто вживаними іншомовними частинами (УП-2019, с. 48) і правило про правопис іменників, першою частиною яких є незмінна основа іншомовного походження на **о**, **а**, що виконують роль сполучних голосних (там само, с. 52), частково повторюють одне одного (фактично друге поглинається першим).

Уважаю, що цей матеріал варто додатково впорядкувати: подати у вступному параграфі спільні правила для різних частин мови, а в параграфах, присвячених окремим частинам мови, зробити відповідні посилання і запропонувати правила, специфічні для окремих частин мови. Загальну частину «Правопис слів разом і з дефісом» варто доповнити положенням: «Разом пишемо складні іменники та утворені від них прикметники, способи творення яких подано в параграфі 35», розширивши коло прикладів у § 35 за рахунок наведених в окремих параграфах. Так можна уникнути повторень або принаймні звести їх до мінімуму.

Так само з «Українського правопису» 1993 року перенесено правила відмінювання складних слів; їх, безперечно, потрібно десь подати, але, можливо, було б доречніше в розділі про відмінювання, який, щоправда, має назву «Правопис закінчень відмінюваних слів», а це питання належить до правил граматики, а не до правопису, тобто, імовірно, це взагалі не стосується саме правопису. Так само потребують удосконалення правила написання складних слів різних частин мови з першим компонентом **дво-** / **двох-**. У параграфі, який унормовує вживання сполучних голосних, зазначено, що сполучним звуком буває «**о** в числівниковій основі **дво-** перед наступним приголосним, голосним і **й** у прикметниках та іменниках» (УП-2019, с. 46), у параграфі, що стосується загальних правил написання слів разом або з дефісом, зазначено, що разом пишемо всі «слова, першою частиною яких є кількісний числівник, записаний словом» (зокрема й з основою *дво-*) (там само, с. 50). Далі окремо регламентовано написання таких прикметників разом в параграфі про складні прикметники (там само, §40), а в параграфі про іменник ідеться про написання разом складних іменників, «утворених з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівників **дев'яносто, сто** — називного), іменникової основи та суфікса» (там само, с. 52).

У наступній редакції «Українського правопису» варто залишити правила написання разом іменників, прикметників і числівників з першою основою числівникового походження (зокрема **дво-** або **двох-**), розмістивши їх серед загальних правил написання складних слів. Щодо правила вживання основи, яка закінчується на голосний (**дво-**) або приголосний (**двох-**), то воно належить до правил словотворення і має бути подане у відповідному розділі нормативної граматики разом з іншими правилами творення складних слів зі сполучним голосним або без нього.

У § 36 «Складні іменники» окремими підпунктами до пункту «Разом пишемо» подано правила написання іменників зі сполучним голосним, похідних від різних частин мови (пп. 1.1 — з другою дієслівною основою, 1.2 — прикметникова та іменникова основи, 1.3 — дві іменникові основи). Це правило стосується всіх частин мови, тому його потрібно викласти в загальній частині в такому формулюванні: «разом пишемо складні слова зі сполучним голосним». Безпосередньо правопису іменників стосуються правила, викладені в пп. 1.4—1.7.

Порівняно з «Українським правописом» 1993 року вдосконалено правило, яке стосується назв складних одиниць вимірювання, що складаються з двох іменників, але позначають єдине найменування (*кіловат-година, мегават-година*) (УП-2019, с. 53), зі складу яких вилучено такі, що мають сполучний голосний і тому їх пишуть разом (*людинодень, тоннокілометр*). Щоправда, монстри радянського походження (*людинодень, трудодень*) і подібні вже перейшли до розряду історизмів.

Основним посутнім нововведенням цього підрозділу, оформленим як примітка до правила написання іменників з першою частиною *нів-*, *полу-*, є написання окремо *нів* у значенні «половина»: *нів аркуша, нів яблука, нів Європи* (там само, с. 37). Наукове обґрунтування цього правила міститься в новій «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфологія» (автор розділу — І.Р. Вихованець), де *нів* потрактовано як числівник (разом із *нівтора, нівтори, нівтораства*) (Грамматика..., 2017, с. 333) на підставі його значення («половина») і здатності керувати залежним іменником. Це нововведення, свого часу активно обговорюване Українською національною комісією з питань правопису, легко було прийнято суспільством, хоч є і аргументи на користь того, щоб уважати *нів-* морфемою, компонентом складного слова (наприклад, його незмінність, що відрізняє його від інших числівників). Подання цього правила в параграфі, присвяченому іменнику, певною мірою виправдане, оскільки *нів* у функції числівника тісно пов'язаний з наступним іменником і омонімічний морфемі, що є частиною складних іменників і виражає в їх складі єдине поняття з наступним коренем (*нівдень, нівзахист, нівкуля* і под.).

Подання матеріалу щодо правопису прикладок стало зручнішим, змістових змін немає.

В «Українському правописі» 2019 року сформовано два окремих параграфи, присвячених числівникам і займенникам (був один), додано пункт про правопис разом складних неозначених займенників, у складі яких є частки *аби-*, *ані-*, *де-*, *-сь*, якого раніше не було в цьому параграфі, але їх правопис був регламентований у параграфі про частки, де і зараз подано загальне правило для різних частин мови, у складі яких є частки (УП-2019, § 44.2), тобто інформацію продубльовано, як і інформацію про написання з дефісом займенників і прислівників, у складі яких є частки *будь-*, *-будь*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-* (там само, § 44.3). До речі, ця правописна норма не завжди була такою: за «Українським правописом» 1928 року *-будь* і *-небудь* (у постпозиції) треба було

писати разом: *кудибудь, щонебудь* (УП-28, с. 86), у правописі 1933 року йшлося лише про частку *-небудь* (УП-33, с. 77). Зараз частку *-будь* у позиції вживають рідко.

Не зовсім зрозуміло, на якій підставі у правописах 1993 р. і 2019 р. написання числівників разом і з дефісом подано як окремі пункти, а написання окремо — у примітках. Зазвичай до приміток потрапляють або винятки з правил, або омонімічні конструкції, які можна сплутати з тими, що є в основному правилі. Тут же йдеться про різний правопис складних (разом) і складених (окремо) числівників. У примітці можна залишити зауваження про прислівники, до складу яких уходять слова з *половиною*.

Питання похідності (творення) складних прикметників (УП-2019, § 40) від відповідних складних іменників не завжди можна розв'язати однозначно, принаймні не для всіх прикметників їх значення можна легко пояснити саме через відповідний іменник (пор.: *монокультурний* і *монокультура*, *самохідний* і *самохід*, *електросиловий* і *електросила*) (там само, с. 56), тому, ймовірно, краще назвати їх співвідносними з іменниками, а не утвореними від них. Загалом параграф, незважаючи на складність матеріалу, побудований логічно і зрозуміло, проте викликає сумнів один із прикладів, який дістався йому «у спадок» від редакції правопису 1993 року: складний прикметник із трьома коренями *видовженотупоконічний* (там само, с. 58). Саме цей приклад трапляється в різних тестах для перевірки знань з української мови, у посібниках для підготовки до ЗНО тощо⁵, але його немає в жодному словнику, оскільки він, імовірно, колись був невдало скалькований з російського ботанічного терміна *продолговатотупоконечный* ('який має видовжену форму і тупий кінець'), а українською мало б бути *видовженотупокінцевий*.

Написання прислівників разом чи окремо — це, імовірно, найскладніші для засвоєння правила правопису, які, зрештою, вимагають найбільше зусиль для запам'ятовування. Саме тому ці правила доповнені детальними списками прикладів. У попередній редакції правопису (УП-1993) всі похідні прислівники було кваліфіковано як складні. В «Українському правописі» 2019 року їх абсолютно слушно так не називають, тому що складними (такими, що мають більше одного кореня) є тільки деякі з них (наприклад, справді складними є прислівники, історично утворені з кількох основ, — *босоніж*, *натцесерце*, *повсякчас* і под. — п. 8), а труднощі з написанням виникають переважно саме внаслідок похідності, як складних, так і простих афіксальних утворень.

Відомо, що префікси у складі різних частин мови за походженням — прийменники. Коли ми говоримо про склад слова, то зазвичай називаємо морфеми, з яких воно складається, у їхньому теперішньому статусі,

⁵ Див., наприклад: Українська мова. Підготовка до ЗНО. Морфологія. <https://subject.com.ua/ukrmova/zno/115.html> (доступ 05.05.2023). Питання про доцільність уведення таких рідковживаних спеціальних лексичних одиниць до тестів для перевіряння знань у межах програми загальноосвітньої середньої школи треба обговорювати окремо.

коли ж про історичні процеси — згадуємо їх походження. В УП-2019п, як і в попередніх правописних кодексах, ідеться про утворення прислівників сполученням прийменника з прислівником, іменником, дієсловом (УП-2019п, с. 43), коротким (нечленним) прикметником, числівником або займенником (там само, с. 44). У надрукованому тексті «Українського правопису» в параграфі про написання прислівників у пункті 1.1. термін *прийменник* замінено на *префікс* (ужито вислів «прислівники, утворені сполученням префікса з прислівником» — *віднині, забагато, надалі* і под.) з метою підкреслити завершення переходу і протиставити правопис цих похідних прислівників (разом) правопису «сполучень прийменників з незмінюваними словами, уживаними зі значенням іменника» (УП-2019, с. 60) (*на завтра, на потім, за/на багато років* — до речі, в останньому випадку значення не іменника, а числівника!).

Кваліфікація початкового фрагмента прислівників саме як префікса, а не прийменника закріплена в академічному «Словотворі сучасної української літературної мови» (автор розділу — В.М. Русанівський): «Колишні іменникові флексії і колишні прийменники у складі сучасних прислівників закономірно розглядаються як афікси» (Словотвір..., 1979, с. 282), хоч, «на відміну від іменникових префіксів, що розвинулися на базі прийменників, прислівникові не стали регулярними» (там само). У всіх інших пунктах (2—8) того самого параграфу в «Українському правописі» 2019 року йдеться про історичне утворення прислівників за допомогою прийменників (одного або кількох) і іменників, віддієслівних коренів, коротких (нечленних) прикметників, числівників, займенників та ін. (УП-2019, с. 61—62). Однак з погляду сучасного морфемного поділу це також префікси!

Не зовсім коректним є термін *віддієслівний корінь* (там само, с. 61). Корінь, як відомо, не має частиномовних ознак, але вони можуть бути притаманні слову або принаймні основі. Отже, у цьому пункті сплутано різні рівні аналізу слова — морфемний і словотвірний — з відповідними їхніми одиницями і, вірогідно, ідеться про прикметники, утворені за допомогою префікса від віддієслівних іменників, які могли складатися як лише з кореня (пор.: *вплач, вплав, насніх*), так і з кореня разом із префіксом (*вросип, навиліт, напролом*). Не всі віддієслівні іменники, від яких утворені префіксальні прислівники, збереглися дотепер: *впереміш, вплав, напóхваті, напропале* і под.

Правила про написання окремо прислівникових сполук суттєвих змін не зазнали, з них лише слушно вилучені деякі приклади — канцеляризми російського походження (*в основному, в цілому*).

До правил про написання прислівників з дефісом у чинному правописі додано примітку про окреме написання прийменника *по* від форми місцевого відмінка іменника *батько*: *по батькові*, якої не було раніше (УП-2019, с. 64). Цікаво, що правило написання з дефісом прислівників, утворених від прикметників і займенників за допомогою прийменника-префікса *по-* і суфіксів *-ому* або *-и* не завжди було таким. На від-

міну від «Українського правопису» 1928 року, у якому регламентовано написання саме з дефісом (УП-1928, с. 85), цю норму було скасовано в «Українському правописі» 1933 року (УП-1933, с. 77) і відновлено в «Українському правописі» 1946 року (УП-1946, с. 40).

Доданий пункт про правопис із дефісом за традицією прислівників термінологічного характеру (уточнімо — іншомовного походження) *де-факто*, *де-юре* (УП-2019, с. 65) спонукає до роздумів. А чому ми їх маємо писати саме так? У латині, звідки вони походять, їх писали окремо. Інші прислівники, які походять від латинських іменників із прийменниками, пишемо разом: *апріорі*, *постфактум*, *постскриптум*. Разом пишемо також запозичені з англійської *онлайн* і *офлайн*, щоправда в правописі це не відображено. Якщо вже регламентувати в цьому розділі правопис прислівників іншомовного походження, то всіх, а не окремих, тим більше, що й у розділі про правопис слів іншомовного походження написання разом, окремо, з дефісом не подано, є тільки загальні правила написання складних слів з першою іншомовною частиною, серед яких немає слів, у складі яких є початкові компоненти іншомовного походження **а-**⁶, **он-**, **оф-** (префіксоїдні компоненти, за походженням прийменники), **пост-** (префікс) (там само, с. 48—49). Уважаю, що такі написання слід уніфікувати, правило подати в цьому розділі і зробити відповідне посилання в розділі про правопис слів іншомовного походження.

Правописну проблему становлять також похідні (вторинні) прийменники і сполучники. В «Українському правописі» 2019 року їх кваліфіковано як складні (а не похідні) і складені, що теж варто змінити, зазначивши лише їх похідність (вторинність). Саме так їх потрактовано в «Граматиці сучасної української літературної мови», виданій Інститутом української мови НАН України (автор розділу — К.Г. Городенська) (Грамматика..., 2017, с. 596, 630). Зрештою, саме так прийменники називали і в попередній академічній граматиці (автор розділу — А.С. Колодяжний) (Морфологія, 1969, с. 476), але там стосовно похідних прийменників, утворених складанням первинних (*задля*, *з-під*, *понад*, *понад* і под.), паралельно вжито означення *складні* (там само, с. 477), імовірно, за аналогією до складних слів — частин мови, що їх утворюють складанням основ. Щодо сполучників, то в цій граматиці (автори розділу — В.Т. Коломієць і А.В. Майборода) виокремлено серед них прості, складні і складені: «Складні і складені сполучники називають ще похідними, бо вони утворилися з інших частин мови» (там само, с. 515). Термін *складні сполучники* (поряд із *похідні сполучники*) знаходимо й у фундаментальній праці К.Г. Городенської «Сполучники української літературної мови»: «Вторинними (похідними) є сполучники, що утво-

⁶ Компонентом **а-** на початку слова може бути префікс зі значенням заперечення чи відсутності (*алогічний*, *асиметрія*) або, як і **он-**, **оф-**, за походженням прийменник, який в українській мові, на відміну від них, не вичленовують в окрему морфему, оскільки (*апріорі*, *авіста*) немає співвідносних слів без нього, і його вважають частиною кореня.

рилися різними способами з одиниць різних класів. Одні з них є результатом злиття двох повнозначних слів або повнозначного слова та службового слова-морфеми. Здебільшого поєднувалися займенники і прислівники з прийменниками або частками, пор.: *якщо* = *як* (прислівник) + *що* (займенник), *якби* = *як* (прислівник) + *би* (частка), *проте* = *про* (прийменник) + *те* (займенник), *зате* = *за* (прийменник) + *те* (займенник), *щоб* = *що* (займенник) + *б* (частка). Такі вторинні сполучники називають складними» (Городенська, 2010, с. 140).

Уважаємо, що варто узгодити кваліфікацію цих одиниць у правописі із сучасною граматичною теорією, оскільки значна кількість паралельних термінів лише заплутує користувача, яким може бути не тільки науковець.

На початку параграфа про правопис часток в «Українському правописі» 2019 року вилучено правила розмежування слово- і формотворчих часток (сам параграф складався раніше з трьох пунктів — «Словотворчі частки», «Формотворчі частки», «Модальні частки»), тепер його структуровано відповідно до написання — окремо, разом, з дефісом, що, на нашу думку, логічніше, оскільки не вимагає від користувача додаткових теоретичних знань із морфології. Проте, імовірно, унаслідок того, що в УП-1993 на першому місці розташовані правила написання разом, а в УП-2019 — окремо, написання *не* з дієсловами спочатку подано без застереження про виняток — дієслова, що без *не* не вживають (*ненавидіти*, *нехтувати*), а коментар знаходимо лише в підрозділі про написання разом. Користувач, що вивчає не весь розділ, а шукає відповідь на певне питання (а буває й так!), може бути дезорієнтований і до випадків написання разом просто «не дійти». У розділі також залишено правило написання окремо частки *би* (*б*), за допомогою якої утворено форму умовного способу (цю інформацію повторено у відповідному розділі про способи дієслова), проте в обох розділах немає інформації про частку *хай* (*нехай*), використовувану в наказовому способі (в УП-1993 це було саме в розділі, який ми обговорюємо). Інформація про написання з дефісом часток *будь-* / *-будь*, *-небудь*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-* із займенниками і прислівниками повністю дублює подану раніше у відповідних параграфах (УП-2019, § 39, § 41).

З історичного погляду цікаво згадати, що в «Українському правописі» 1933 року було запропоновано писати разом не лише частки *аби-*, *де-*, *як-* і *що-* у складі різних частин мови (як за сучасними вимогами), а й частки *будь-*, (*-будь*), *-небудь*, які тепер пишемо з дефісом.

Натомість частки *бо*, *то*, *таки*, *от* на початку ХХ століття писали окремо (УП-1928, с. 86; УП-1933, с. 77), але згодом унормовано їх написання з дефісом (УП-1946, с. 39), чинне дотепер за умови, що вони «виділяють значення окремого слова» (УП-2019, с. 69).

Отже, розділ правопису, присвячений написанню слів разом, із дефісом або окремо в українській мові впродовж століття зазнав суттєвих змін. Ці зміни частково зумовлені тим, що змінювалося самé уявлення мовців (і передусім науковців, які працювали над упорядкуванням правил написання) про ступінь єдності компонентів похідних одиниць.

Проте більшість змін стосувалася власне структури правописного кодексу, розподілу матеріалу за його розділами тощо. Наслідки цих структурних змін простежуємо дотепер, зокрема в розділі, як і в усьому тексті правопису, уміщено багато відомостей, які не стосуються безпосередньо написання, а характеризують словотвірні і словозмінні особливості слів. Така інформація має бути зосереджена у практичній граматиці, яка разом із правописом і словником фіксує норми сучасної української літературної мови. Аналізований розділ потребує насамперед структурного переформатування відповідно до своєї назви, усунення з нього відомостей про словотвірну будову слова та його граматичні характеристики, додаткового узгодження матеріалу з іншими розділами і, насамперед, уточнення деяких термінів. Проте загалом правопис із часом стає досконалішим. Запроваджена нова власне правописна зміна (окреме написання числівника *ніє*) відповідає одній із сучасних граматичних теорій і вже засвоєна користувачами, тому її не варто змінювати.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Словотвір — *Словотвір сучасної української літературної мови*. (1979). Київ: Наукова думка.

УП-1928 — *Український правопис*. (1929). Київ: Держ. вид-во України.

УП-1933 — *Український правопис*. (1933). Харків: Рад. шк.

УП-1946 — *Український правопис*. (1945). Київ: Укр. держ. вид-во.

УП-1993 — *Український правопис*. (1993). Київ: Наукова думка.

УП-2019 — *Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.

УП-2019п — *Український правопис*. (2019). Схвалено Кабінетом Міністрів України (Постанова № 437 від 22 травня 2019 р.) <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (дата звернення: 23.03.2023).

ЛІТЕРАТУРА

Білодід І.К. (ред.). (1969). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ: Наукова думка.

Вихованець І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наукова думка.

Вихованець І., Городенська К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Університетське видавництво «Пульсари».

Вихованець І.Р., Городенська К.Г. (ред.), Загнітко А.П., Соколова С.О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Городенська К. (2010). *Сполучники української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Німчук В.В., Пуряєва Н.В. (упоряд.). (2004). *Історія українського правопису: XVI—XX століття. Хрестоматія*. Київ: Наукова думка.

Синявський О. (1931). *Норми української літературної мови*. Харків — Київ: Література і мистецтво.

Статтю отримано 13.05.2023

LEGEND

- Словотвір** — *Word formation of modern Ukrainian literary language*. (1979). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УП-1928** — *Ukrainian orthography*. (1929). Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy (in Ukrainian).
- УП-1933** — *Ukrainian orthography*. (1933). Kharkiv: Radianska shkola (in Ukrainian).
- УП-1946** — *Ukrainian orthography*. (1945). Kyiv: Ukr. derzh. vyd-vo (in Ukrainian).
- УП-1993** — *Ukrainian orthography*. (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УП-2019** — *Ukrainian orthography*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- УП-2019п** — *Ukrainian orthography*. (2019). Approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine (Resolution No 437 of May 22, 2019). Retrieved March 23, 2023 from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> (in Ukrainian).

REFERENCES

- Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). *Contemporary Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Horodenska, K.H. (2010). *Conjunctions of the Ukrainian literary language*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- Nimchuk, V.V., & Puriaieva, N.V. (Eds.). (2004). *History of Ukrainian spelling: XVI-XX centuries. Reader*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Syniavskiy, O. (1931). *Norms of the Ukrainian literary language*. Kyiv — Charkiv: Literatura i mystetstvo (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R. (1988). *Parts of speech in the semantical and grammatical aspect*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I., & Horodenska, K. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Universytetske vydavnytstvo “Pulsary” (in Ukrainian).
- Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H. (Ed.), Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (2017). *Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Received 13.05.2023

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

SPELLING OF WORDS TOGETHER, WITH A HYPHEN, SEPARATELY IN THE GENERAL STRUCTURE OF THE “UKRAINIAN ORTHOGRAPHY” OF 2019

The article analyzes the content of the section “Orthography of words together, with a hyphen, separately” from the point of view of its place in the general structure of the current edition of “Ukrainian Orthography”, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on May 22, 2019. Its evolution is traced from a small section devoted to the orthography of complex words, and individual comments in other sections in UP-1929, to a complete collection of relevant rules in the analyzed text, which regulates the writing of not only complex words belonging to full-fledged parts of speech, but also derivatives units without status

of part of speech — analytical syntactic morphemes (prepositions, conjunctions, particles). Single changes in the rules for writing words together, with a hyphen, or separately from the end of the 19th to the beginning of the 21st century are indicated, due to a change in the speakers' perception of the degree of unity of the components of derived words. The only essential innovation of this section compared to the UP-1993 was approved, which was the separate orthography of *piv* in the meaning of 'half'. It is proposed to streamline the use of certain terms (*skladne slovo* — 'compound word', *pokhidne slovo* — 'derived word', *slovtvirna pokhidnist* — 'word-formation', *spivvidnosnist* — 'correlation', *tvirna osnova* — 'generating basis') in relation to the analyzed material and to improve the structure of the section, harmonizing its content with other sections and eliminating repetitions. Some suggestions for improving the illustrative material of the section have been made.

Keywords: *Ukrainian orthography; writing words together, with a hyphen, separately; compound word, derived word.*